

Mennyire reális a hozzáférés vagy tulajdonlás alternatívája?*

A könyvtár dilemmája: helybéli állományát gyarapítsa, vagy prezentálja a kívánt dokumentumot, bárhol is legyen az. A szabadpolc dicsérete, avagy a böngészés és rábukkanás előnyei. Mit jelent a tulajdonlás és a hozzáférés a folyóiratok és a monográfiák terén? Mi olcsóbb: megvenni vagy kölcsönözni? Mibe fog kerülni, ha senki sem vásárol? A kurrens és a régebbi anyag más-más megközelítést igényel. Karcsú, de nem kiaszott, fitt, de nem étvágytalan könyvtárakra van szükség.

Bevezetés

Már majdnem általánosan elfogadott bölcseséggé vált, hogy a könyvtárak jövőjét inkább a hozzáférés (access) politikája határozza meg, semmint a tulajdonlásé (ownership). A könyvtárosok vagy feladták a bőséges gyarapítás ügyét, vagy határozottan ellene fordultak [1, 2], bár vannak kivételek [3]. Számos érv gyűlt össze a hozzáférésben való hit erősítésére: elkerülhetetlen ennek a politikának a követése, mert sok, sőt a legtöbb dokumentum a jövőben elektronikus formában áll majd rendelkezésre; amíg ez nem történik meg, a hozzáférés egyre könnyebbé válik, és egyre több dokumentumot állítanak elő elektronikus és nyomtatott formában egyaránt, vagy digitalizálnak a továbbítás céljára; már ma sem számít nagyon, hogy valami megvan-e a könyvtár állományában, mert könnyen meg lehet szerezni máshonnan; s lényeges, hogy gazdasági megfontolásokból is előnyben kell részesíteni a hozzáférést, mert a költségvetések tovább szigorodnak.

A szabadpolc szükségessége

Amíg a pénzügyi keretek elégtelensége esetén szükséges lehet a távoli hozzáférésre támaszkodni a beszerzés korábbi szintjének fenntartása érdekében, más dolog ezt alapelveként elfogadni. Az egyik érv ez ellen az, hogy a böngészés lehetősége nagymértékben csorbul a hozzáférési modellben. Számos vizsgálat bizonyította, hogy még a kemény tudományok művelői is sok értékes anyagot találnak böngészve és ott, ahol nem is számítottak rá; a becslések 24–60%-ra teszik [4] a természettudósok olvasmányain belül a böngészésből eredő részt. Egyébként a böngészést és a

rábukkanást meg kell különböztetni egymástól: a böngészés azt jelenti, hogy valaki a szakmai érdeklődési körébe tartozó anyagot keres, gyakran pontosan meghatározott keresési fogalmak nélkül, míg a rábukkanás azt, hogy valaki véletlenül ott is értékes anyagot talál, ahol nem is számított rá. (A böngészés olyan, mintha elveszett tűt keresnénk a szénakazalban, a rábukkanás pedig olyan, mintha a szénakazalban a tűt keresnénk, és a farmer lányára akadnánk.) Mindkettő megköveteli azonban, hogy a meglévő anyagot a használó elé tálaljuk. A humán tudományokban még fontosabb, hogy a könyveket bemutassuk a használónak, még akkor is, ha pontosan tudja, mit is akar, mivel a katalógustételek keveset árulnak el a monográfiák tartalmáról, s szükséges lehet sok számításba vehető monográfiát áttekinteni, mielőtt megtalálja, amire szüksége van. Némely könyvtár megtagadja a használóktól ezt a lehetőséget azzal, hogy állományának nagy részét zárt raktárban helyezi el, de a szabadpolcos rendszert alkalmazó könyvtárakban kétségtelen, hogy a böngészés majdnem általánosan elterjedt, és a használók által nagyra is értékelt gyakorlat. Azok a könyvek, amelyekről csak akkor derül ki, hogy érdekesek vagy relevánsak, amikor ténylegesen kézbe veszik őket, segítséget jelentenek a kutatóknak ismereteik bővítésében, a szakterületek összekapcsolásában és új gondolatok produkálásában. A kurrens anyag szabadpolcra helyezése különösen fontos, mivel ez lehetővé teszi, hogy a kutatók és oktatók lépést tartsanak az új fejleményekkel saját szakterületü-

* Az IFLA 60. tanácsülésén és általános konferenciáján (Isztambul, 1995. augusztus 20–26.) elhangzott előadás, megjelent *Access versus ownership: how real alternative is it?* címen (*IFLA Journal*, 22. köt. 1. sz. 1996. p. 35–41.)

kön és a határterületeken. Végül is a nagy kínálatú, sok éven keresztül folyamatosan gondozott szabadpolc vértette fel a mai kutatókat azokkal a fogalmakkal és terminusokkal, amelyekkel egyáltalán képesek hozzáférni az adatbázisokhoz.

Fel lehet hozni, hogy szövegekben böngészni a számítógép képernyőjén is lehet. A folyóiratok szövegéhez való elektronikus hozzáférés máris megengedi az online böngészést. Ám az eddigi kísérletek nem sokkal biztatnak abban a tekintetben, hogy a képernyők áttekintése kielégítően helyettesítene a nyomtatott lapok átfutását – a képernyő lapja még mindig túl kicsi, a folyamat sokkal lassabb, a képernyő hosszabb ideig tartó lapozása fárasztja a szemet, s még az ölbeli számítógépek sem annyira hordozhatók, mint a nyomtatott anyagok (az elemek élettartama pedig nem túl hosszú, ezért huzamos használat esetén egy dugaszolóaljzat közelében kell letelepedni). Nehéz elképzelni, mi kínálhatna jó alternatívát a szabadpolcon levő, nagy tömegű nyomtatott anyaggal szemben.

A CAS-IAS rendszerek (Content Access System – Individual Article Supply = Hozzáférés a Tartalomjegyzékhez – Egyedi Cikkellátás), segítségével számos folyóirat tartalomjegyzékei elérhetőek, és felajánlják a bennük lévő cikkek leszállítását. Ilyenre példa az OCLC-től a ContentsFirst, a CARL UnCover és a British Library Document Supply Centre-nek az Inside Information és az Inside Conferences szolgáltatása [5, 6]; ezek azonban csak néhány, kevésbé használt folyóira-
ra terjednek ki, és a cikkek címei csak részben igazítanak el a tartalmat illetően.

Messze van még, hogy a monográfiák szövegeihez rutinszerűen lehessen online hozzáférni, s mindenképpen jelentős mértékben javítani kellene a bibliográfiai számbavételre, hogy a közvetlen böngészés elvesztését enyhíteni lehessen. A monográfiák tartalomjegyzékei elérhetőek, de ezek gyakran keveset árulnak el. Terjedelmes tartalmi összefoglalók sokkal hasznosabbak lennének, de nehéz elképzelni, hogyan válhat ez a fajta szolgáltatás általánossá, bár a Book Data Ltd. sok angol nyelvű monográfia feldolgozásával megindult ebbe az irányba. Ám még ez sem helyettesíti a monográfiára vetett pillantás lehetőségét. Hányan vesznek közülünk könyvet saját használatra a boltban pusztán a cím és a tartalomjegyzék alapján? Valójában azok is, akik a tulajdonlással szemben a hozzáférés mellett vannak, sarokba szorítva bevallják, hogy csak folyóiratokra gondolnak, s közülük is főként a természettudományos és műszaki folyóiratokra.

A tulajdonlás és a hozzáférés viszonylagos hatásossága

A tulajdonlás és a hozzáférés kérdésében a hozzáférés viszonylagos költséghatásossága, vagy főképpen és egyedül a hatásosság alapján kell-e döntenie? A hatásosság fő kritériumai az ellátás gyorsasága, a megbízhatóság (a tétel megszerzésének valószínűsége a megkeresett forrástól vagy forrásoktól), és a használat könnyűsége [7]. A költség természetesen ugyancsak fontos tényező, de jelentősége változó mértékű lehet; erre később még visszatérek.

Jelenleg minden fenti kritériumnak sokkal inkább eleget tesz a hozzáférés a „másolható” anyagokhoz (folyóiratcikkek), mint a „nem másolható” anyagokhoz (monográfiák). Ugyancsak jobb a helyzet a természettudományos, mint a humán folyóiratok terén. Ennek nem az az oka, hogy sokkal könnyebb a folyóiratok, mint a monográfiák leőhelyét megállapítani (az online hozzáférés a központi vagy egyesített katalógusokhoz változtat a helyzeten), hanem: kisebb az esélye annak, hogy a kívánt könyv azonnal megkapható. Ezen is javítanak azok a rendszerek, amelyek a kéréseket, ha nem teljesíthetők, gyorsan átirányítják más könyvtárakhoz, de nem oldják meg azt az általános problémát, hogy legvalószínűbben azokat a monográfiákat kérik, amelyeket a leggyakrabban használnak a kéréseket fogadó könyvtárakban is. Ez a probléma alig jelentkezik a folyóiratok esetében, mivel sok könyvtár nem kölcsönzi ki őket, s a helyi használókat nem fosztja meg a szóban forgó számtól, ha valamely cikkéről másolatot készítenek. A monográfiákhoz való hozzáférés tehát mind a megbízhatóság, mind az ellátás gyorsasága szempontjából sérelmet szenved. Egy másik oka annak, hogy az ellátás lassabb a monográfiák tekintetében, hogy a fotomásolatokat faxon lehet küldeni, s még ha postán küldik is őket, akkor is levélként, ami általában gyorsabb, mint a csomagküldemény. Nem bölcs dolog, ha a könyvtár a hozzáférést kínálja tulajdonlás helyett annak a használónak, akinek gyorsan kell egy monográfia.

A hozzáférés tehát sokkal kielégítőbb a folyóiratok, mint a monográfiák terén. Az elektronikus hozzáférés inkább növeli, semmint csökkenti a különbségeket. E különbségek fényében érthető, hogy a legtöbb egyetemi könyvtáros fenntartja a folyóirat-előfizetéseket a monográfiák beszerzésének rovására, ameddig csak lehetséges. Vagy nem hisznek abban, amit mondanak a hozzáférésről mint valós alternatíváról, vagy kényszerítve vannak (az oktatói testület által) az irracionális cselekvésre. Van egy harmadik lehetőség is: nincsenek tudatában, mit is tesznek.

Bármik legyenek is a viszonylagos előnyei a folyóiratokhoz és monográfiákhoz való hozzáférésnek, mindkettő esetében a távoli hozzáférés kevesebbet ér annál, mint ha a helyszínen állnak rendelkezésre. Ez nem jelenti azt, hogy a helybeli meglévőség nem hagy maga után egy sor kívánnivalót. A hozzáférést vizsgáló angol és amerikai tanulmányok nemcsak azt mutatták ki, hogy a kutatók által keresett anyagnak csak kb. 70%-át birtokolja saját könyvtáruk, de az egyetemi könyvtárak által ténylegesen birtokolt anyagnak átlagosan csak 60%-a áll rendelkezésre, amikor keresik [8, 9]. A meglévő darabok hozzáférhetetlenségének fő oka az, hogy éppen használják őket; a hiába keresett anyag 40%-a legnépszerűbb művekből tevődik össze, s nem a kutatáshoz szükségesekből. Az ilyen anyagok terén csekély a haszna a könyvtárközi hozzáférésnek, mivel többnyire olyan könyvek ezek, amelyekre a diákoknak azonnal van szükségük. Az egyetlen megoldás sok többes példányt beszerezni; minthogy azonban a könyvtári költségvetés limitált, ez a beszerezett művek számának a csökkentéséhez vezet, ami viszont a kutatókat érinti hátrányosan.

A tulajdonlás és a hozzáférés relatív költségei

A szabadpolc és a böngészés fontossága miatt, s mivel a potenciálisan hasznos, ám nem „tálat” dokumentumokat nem veszik észre, és nem is használják őket, a viszonylagos költségek önmagukban nem jelentenek elégséges kritériumot annak eldöntéséhez, hogy a helyi könyvtár vásároljon-e vagy inkább kölcsönözzön. Már érveltem amellett, hogy a tulajdonlás a fő kritériumok szerint magasabbra értékelendő, mint a hozzáférés. A költségeket természetesen mégsem lehet figyelmen kívül hagyni.

Ha a hozzáférés és a tulajdonlás költségeit hasonlítjuk össze, problémát jelent, hogy a hozzáférés költségei nem állandóak. Tényleg, nincsen standardizált költsége az országos szintű hozzáférésnek. (Az egyszerűség kedvéért figyelmen kívül hagyom a nemzetközi hozzáférést, amelyben sokkal több a bizonytalanság.) Egyre több országban fogadják el, hogy a könyvtárközi ellátás közvetlen költségeit a kérő könyvtárnak kell állnia; kevés könyvtárban egyenlíti ki egymást a kereslet és a kínálat, s a többet nyújtó könyvtárak tovább már nem hajlandók az egyre növekvő kereslet kielégítésének a költségeit viselni. Némely országban az ellátást részben támogatják (például nem számolják fel a személyi ráfordításokat), de ez rendszerint csak átmeneti állapot az összes közvetlen ráfordítás felszámításához vezető úton. A legtöbb

könyvtár más-más térítési díjat szed a kölcsönzésért és a fénymásolatokért, részben azért is, mert jogszabályilag kötelezve lehetnek a fénymásolatokért egy minimális díj megállapítására. Ha a kölcsönzésekért szedett díj kevesebb is, ez nem azt jelenti, hogy a kérő könyvtárnak kevesebbe kerül, hiszen a kikölcsönzött darabokat vissza kell juttatnia a küldőhöz, nem úgy, mint a fénymásolatokat. A szolgáltatók gyakran a lapok száma szerint állapítják meg a térítési díjat (ez nem nagyon ésszerű gyakorlat, mivel egy lap lemásolása nem kerül sokba az előkeresés, postázás stb. költségeihez viszonyítva; egy kétlapos és egy húszlapos fénymásolat közötti különbség jóval kevesebb, mint az összes költség egytizede). A folyóiratcikkek ára attól is függ, hogy postán vagy faxon kerül; az utóbbi kétszer annyiba is kerülhet. A kereskedelmi ellátók az összes költségen kívül általában szerény profitot számítanak fel [10].

Bármilyen is a mai helyzet, nyugodtan megjósolhatjuk, hogy az országos könyvtárközi ellátásban végül is fel fogják számítani az összes közvetlen ráfordítást. Ameddig azonban ez a bizonytalanság fennmarad, nagyon nehéz reálisan összehasonlítani a költségeket; egészen biztos, hogy a kölcsönzésekre nézve jelenleg lehetetlen elvégezni ezt az összevetést. Ahol a kereskedelmi ellátókat veszik igénybe a folyóiratcikkek megszerzéséhez, ugyanannyiba kerülhet, mintha könyvtártól szereztek volna be őket, de a duplájába is; ha a könyvtár minden ráfordítását felszámítja, ezek ténylegesen meghaladhatják a kereskedelmi ellátók árait. Ha elektronikus verziókról küldik meg a cikket a kiadók vagy a gazdák, a fentebb említett okok miatt ez többé kerülhet.

Többször is megpróbálkoztak a helyi könyvtárakban a költségek összevetésével a folyóiratokat illetően. Öt és tíz között mozognak a becslések arra vonatkozóan, hányszor kell használni egy folyóiratkötetet, mielőtt gazdaságosabb lenne előfizetni, mint a cikkeket egyenként beszerezni. Ezek az általános becslések nem érnek sokat, mert a kritikus szám nyilván a folyóirat árától függ. Az Egyesült Királyságban az átlagos folyóiratárak 1995-ben (*Annual Periodical Prices for 1995*) 94 fonttól (humán tudományok) 445 fontig terjedtek (természettudományok). E mögött az átlagok mögött óriási különbségek rejlenek az egyes címek árait tekintve. A monográfiák terén egy brit tudományos könyv átlagos ára (1995. január–június) 35,24 font volt, s ezen belül egy természettudományos könyvé 78,40, és egy irodalmi szövegé (kivéve a szépirodalmat) 15,94; egy amerikai könyv átlagára 44,91 dollár volt, ami mögött 107,64 (sebészet) dollártól 23,37 dollárig (sport és szórakozás) terjedő szórás áll [11]. Ezekhez az árakhoz hozzá kell tenni a kiválasztás, beszerzés,

feldolgozás (különösen a katalogizálás) és raktározás költségeit.

Egy másik probléma a beszerzés, illetve a kölcsönzés vagy fénymásolat költségeinek összehasonlításakor, hogy a várható használatot is fel kell becsülni. Ahogy később majd bemutatom, a könyvtárosok pontatlanok a jövődő használat felbecsülésében, bár úgy tűnik, hogy egyértelmű beszerzési döntés hozható egy-egy monográfia megvásárlása ügyében; valószínűleg még pontatlanabbak, amikor bizonytalan ügyekben döntenek. A folyóiratok terén könnyebb a helyzet, mert a használatra vonatkozó felmérések adatokkal szolgálhatnak a már beszerzettekéről, míg a könyvtárközi kölcsönzés adatai tájékoztatást adhatnak a többiekéről. Viszont nem könnyű megbízhatóan felmérni a használatot, s a könyvtárközi adatokból nem derül ki, mennyire használták volna a folyóiratot, ha meglelt volna a könyvtárban.

Illusztráljuk két példával az elmondottakat. Feltételezzük, hogy egy monográfia 35 fontba kerül, s további 15 font a feldolgozása; ha nem vesszük tekintetbe a tárolási költségeket, a ráfordítás összesen 50 font. Feltételezzük továbbá, hogy minden könyvtárközi kölcsönzésért fizetni kell, s hogy egy kölcsönzés 10 fontba kerül [12]. Tehát a könyvtárnak gazdaságosabb megvenni a könyvet, ha várhatóan ötnél többször használják. Ha viszont a küldő kölcsönzési díjat nem számít fel, s csak a visszaküldés postai díja és a belső költségek terhelik a könyvtárat, akkor talán 5 fontba kerül az egész.

Második példaként vegyünk egy természettudományos folyóiratot, amelynek előfizetési díja 300 font, amelyhez 40 font feldolgozási és kötetési költség járul (az évi 12 szám két kötetbe kötetthető): 340 font összesen. Tegyük fel továbbá, hogy egy cikk fénymásolatának megszerzése 10 fontba kerül. A könyvtárnak megéri a folyóiratot beszerezni, ha az évfolyamot 35-ször vagy többször használják. Nem meglepő, hogy sok szerző [13] azt a következtetést vonta le, hogy nem költséghatékony (vagy egyébként más okok miatt szükségtelen) fenntartani a kevéssé használt folyóiratok előfizetését.

A folyóiratpélda érzékelteti, milyen kétséges hasznót hoz egy ilyesfajta költségösszevetés. Ha szigorúan alkalmaznák, és ennek megfelelően cselekednének, kevés természettudományos folyóirat maradna a könyvtárakban (s következésképpen kevesebbet publikálnának is). Az egyetemi közösségnek igaza lenne, ha keményen tiltakozna, minthogy ez erősen veszélyeztetné munkáját.

Minden esetben túl sok bizonytalanság merül fel, ha kizárólag a használatra vetített költségek alapján kell meghozni a döntéseket. Az egyes folyóiratok és monográfiák áraiban mutatkozó óriási különbségek, az ellátásért felszámított változa-

tos és változó díjak, s a jövődő használat kiszámíthatatlansága azt jelenti, hogy bármely kalkuláció nemcsak túl bonyolult (külön számítást kellene végezni minden folyóiratcímre és minden monográfiára), hanem csak egy rövid időszakra lenne érvényes. Ugyanez áll *Wessels* érdekes megközelítésére [14], amely egy folyóirat-gyűjtemény optimalizálásának a modelljét mutatja be. Persze hogy a könyvtáraknak minden erővel optimalizálniuk kell a rendelkezésükre bocsátott beszerzési keretek felhasználását, de annak tudatában, hogy ez újra meg újra elvégzendő feladatot jelent.

A viszonylagos költségek kérdését meg lehet kerülni, s a problémát a könyvtár szemszögéből megoldani azzal, hogy a hozzáférés költségeit áthárítjuk a használókra. Ha a hozzáférés minden közvetlen költségével a használókat terheljük, gazdaságilag ésszerű, hogy vásároljunk oly keveset, amennyit csak lehet, s éljünk a hozzáféréssel, amennyire csak lehetséges. Ha ezt logikusan végigvisszük, a könyvtár semmit sem fog vásárolni, és mindenhez hozzáférést kínál, bár még a hozzáférés legbuzgóbb szószólói sem javasolják ezt. Ha egy könyvtár a hozzáférésért használóitól egy szerény, a komolytalan használatot elrettentő díjnál többet kér, azt jelenti, hogy őket bünteti meg a gyenge válogatásért és az elégtelen beszerzésért, s éppolyan logikus lenne, mintha a könyvtárban meglévő állomány használatáért is térítést kérne. Tényleg: ha a használókkal a ráfordításnak megfelelő díjat fizettetnének, miért mennének egyáltalán a könyvtárba? Egy ilyen „megoldás” végső soron a könyvtár értelmét aknázza alá.

A hozzáférés gazdaságossága a jövőben

Szigorúan szoros értelemben talán gazdaságosabb lehet a távoli hozzáférés, mint megvásárolni egy monográfiát vagy folyóiratot, amelyet egy küszöbértéknél kevesebbszer vesznek igénybe, ez csak a dolgok jelen állása szerint igaz. Ha sok könyvtár mondja le ugyanazt a folyóiratot, az ára emelkedik, így tovább csökkentve az előfizetéseket, és előtérbe helyezve a hozzáférést. Am egy bizonyos pontos túl a folyóirat mint kiadvány életképesége megszűnik, és egyáltalán nem áll majd rendelkezésre hagyományos formában. Hasonlóképpen: ha bizonyos könyvek (például archeológiai monográfiák) várhatóan eladható példányszáma egy bizonyos szint alá csökken, a könyveket nem adják ki. A hozzáférés valakinek a tulajdonlásától függ; így minél több könyvtár mond le folyóiratokat, és nem vásárol monográfiákat, annál kevesebb lesz hozzáférhető. Néhányan, mint például *Widdicombe* [15], büszkék a lemondásokra; ő úgy

érvel, hogy ha már nincs saját gyűjtemény, az intézmény tanári kara kénytelen lesz a szükséges irodalmat másodlagos szolgáltatások révén összegyűjteni, és így bővebb anyagot használni, mint korábban. De bármennyire kívánatos is ez a hatás, nem kompenzálja a böngészés elvesztését, s csak rövid távon ható intézkedés. Az ehhez nyúló könyvtárosok valójában önzőek, és hosszú távon ártanak a maguk és mások könyvtárainak és a használóknak.

Mások azzal érvelnek, hogy az elektronikus hozzáférés megoldja ezeket a problémákat, legalábbis a folyóiratok vonatkozásában. Megvizsgálták a „könyvkiadás igény szerint” lehetőségét is: a várhatóan szűk piacot érdeklő könyveket elektronikus formában lehetne tárolni, és egyedi kérésre gyorsan kinyomtatni. A kiadónak (és a gazdáknak) azonban vissza kell nyerniük ráfordításait, s a ritkán használt folyóiratokhoz való hozzáférés ára nem lesz alacsony, még ha a kiadás költségei jelentősen csökkennek is egy teljesen elektronizált rendszerben, mert a papír, a nyomtatás és a kötés költségei nem jelentkeznek. A kiadók nem könnyen mondanak le arról a profitról, amelyhez a nyomtatott folyóiratokkal és monográfiákkal jutnak, s noha szívesen vesznek egy újabb bevételi forrást, amelyhez az egyes cikkek eladásából jutnak (s már örvendeznek is ennek a bevételnek), nem valószínű, hogy abbahagyják a nyomtatott verziók kiadását, hacsak nem nyernek nagyobb profitot az igények szerinti ellátásból. Megvan annak a lehetősége, hogy a kiadó egy ideig a ráfordításoknál olcsóbban adja külön kérésre a publikációkat azért, hogy megnyerje a piacot, de csak a legtehetősebb kiadók képesek arra, hogy néhány hónapnál tovább fenntartsák ezt az ajánlatot.

Steele szerint [16] az Elsevier Science Publishersnek az a véleménye, hogy az elektronikus folyóiratok előfizetési díja nem lesz olcsóbb, mint a papíralapú termékeké, legalábbis rövid távon. A kiadók érdekeltségének egyik oka az elektronikus hozzáférésben, hogy jobban ellenőrizhetik a használatot; valójában kedvük szerint állapíthatják meg az árakat a piac szabta határokon belül. Megtörténhet, hogy a könyvtárak csapdába esnek, bár kétkeltem, hogy a kiadók szándékosan állították volna fel: addig mondják le a folyóiratokat, amíg az elektronikus hozzáférés marad a hozzáférés egyetlen eszköze, s akkor aztán teljesen a kiadók kezében vannak. A „könyvkiadás igény szerint” eljárás költségei ismeretlenek, de aligha alacsonyak.

Fel lehet vetni, hogy a piaci megfontolások nem teszik valószínűvé ezt a scenáriót; ugyanis ha a cikkekhez való hozzáférés túl drága, a cikket nem fogják kérni. Kétségtelenül van ebben némi igazság, de újra meg újra bebizonyosodott, hogy ha valamit nagyon akarnak, meg is fizetik; s ha a

könyvtár nem tud fizetni, akkor az egyén vagy a tanszék fog a zsebébe nyúlni (ugyanazok a tanszékek, amelyek a saját költségvetésükért ugyan harcolnak, de alig állnak ki a könyvtár tisztességes finanszírozásáért). Ez máris megfigyelhető; a használók megkerülik a könyvtárat, ha nem tudja vagy nem akarja rendelkezésre bocsátani azt, amire szükség van. Ezzel létrejött egy alternatív piac.

A publikáció alternatív rendszerei, hozzáférés és tulajdonlás

Az USA-ban és az Egyesült Királyságban komoly támogatást kapott az a javaslat, mely szerint a cikkek tárolását és rendelkezésre bocsátását ki kell venni a kiadók kezéből (vagy soha nekik átengedni), és azokra az intézményekre bízni, amelyek finanszírozzák a cikkek alapját képező munkát. Föltételezhetően az egyetemeken egyfajta konzorciuma jönne létre, még valószínűbben országos konzorciumok, mivel nehéz elképzelni egy ilyen rendszert országosnál alacsonyabb szinten. Egy ilyen rendszer (vagy rendszerek) ellenőrzése és menedzselése nem lenne valami vonzó kilátás, teljesen eltekintve a minőség-ellenőrzés kérdésétől, amelyről a jelenlegi rendszer a cikkek lektorált csomagjai (amelyeket folyóiratoknak hívunk) révén gondoskodik. Tekintetbe véve, hogy sok országban milyen erősen törekszenek mindent, amit csak lehet a magánszektorra bízni, ha az egyetemeken állítanának fel egy ilyen rendszert, ez elsőrendű jelöltje lenne a magánosításnak.

A tulajdonlás egyik formája – a megfelelő feltételekkel – a teljes szövegek CD-ROM-on való beszerzése vagy lízingelése, ami köztes megoldás a távoli forrásokhoz való elektronikus hozzáférés és a hagyományos, papíralapú folyóiratok beszerzése között. Egy kézenfekvő példa az ADONIS, amely több mint 600, főként orvos- és élettudományi folyóiratot tesz hozzáférhetővé CD-ROM-on [17]. Ez jóval kevesebbe kerül, mint a papírverziók előfizetése, de költséghatékonyasága attól függ, a címek mekkora hányadára van ténylegesen szükség; s igen-igen korlátozott a szabadpolcos kihegyezés és a böngészés lehetősége. Sokkal jobb lenne egy olyan rendszer, amely igények szerint kialakított CD-ROM-ok beszerzését kínálná, vagyis az egyes könyvtárak követelményei szerint összeállított folyóiratokat tartalmazna, bár ez sokkal költségesebb lenne.

Egy másik lehetőség felépíteni egy cikkgyűjteményt a használók számára más forrásból beszerzett cikkek digitalizált másolataiból. Eltekintve a szerzői jogi problémáktól, nem hagyható figyelmen kívül, hogy meglehetősen kis valószínűséggel

kérik ugyanazt a cikket egynél többször. Ez nem csak helyileg érvényes, ahogyan a Loughboroughban néhány éve lefolytatott vizsgálatok kimutatták; meglepő, de országos szinten is igaz, s ezért kétséges a cikkek szkennelésének és későbbi használatra való tárolásának a haszna.

Az olcsóbb publikálásnak különféle számba jöhető formái vannak; mindezek olcsóbbá tehetik a tulajdonlást. Ezek közé tartoznak a szinopszisek közli folyóiratok (húsz éve kísérleteztek velük, de a szerzők ellenérzései miatt kudarcot vallottak), a miniprintek (olyan mérvű kicsinyítéssel, amely még lehetővé teszi a szabad szemmel való olvasást), és a kisalakú publikációk (folyóiratok kisalakú újságméretben, olcsó papíron való megjelentetése, amely vonzó lehet a személyes előfizetés számára is, elektronikus verziójukat pedig tartós tárolásra jelentetnék meg). Mindezeket lehetetlen itt részletesen taglalni, de szeretném, ha komolyan megfontolnánk ezeket a megoldásokat [18].

A tulajdonlás határai

Be kell látnunk, hogy bármilyen bőkezű a könyvtár finanszírozása, sohasem elég a használók igényeinek kielégítésére. Korábban már említettük, hogy a rendelkezésre bocsátás gyakran szegényes mind a szükséglethez képest megszerzett anyag arányát, mind a meglévő állományhoz való hozzáférést tekintve. Ahhoz azonban, hogy 10%-kal megnöveljük a gyűjtemény teljesítőképességét (a meglévő állomány hozzáférhetőségétől eltekintve), valószínűleg 30%-kal, vagy még többel kellene megemelni a beszerzéseket. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a gyarapítás növelése csökkenő hasznot hoz.

Azt is kimutattuk, hogy bármennyire gondosan válogatnak is a könyvtárak, a beszerzett könyvek és folyóiratok jó részét ritkán vagy sosem használják. Ez még a hallgatók számára beszerzett könyvekre is érvényes; három angol, nem túl jól ellátott egyetemi könyvtárban lefolytatott vizsgálatok szerint az e célra beszerzett könyvek közül 309-et nem kölcsönöztek ki (a helybeli használatot nem vizsgálták) a vásárlást követő évben [19]. Ez fokozott mértékben érvényes a kutatók részére beszerzett anyag tekintetében; a jól ismert pittsburghi felmérés [20] nem az egyetlen, amely bebizonyította, hogy az egyetemi könyvtárak állományának nagy részét soha nem használják. (A könyvekhez képest a folyóiratok terén sokkal kevésbé jelentkeznek a válogatás hibái, mivel a folyóiratok iránti jövőbeli kereslet meglehetősen pontossággal megbecsülhető a múltbeli használat alapján.)

A monográfiák kiválasztása részben hit kérdése is, pedig sok pénz pazarlódik el a nem használt könyvek megvásárlására, feldolgozására és táro-

lására. A hozzáférés hívei ezt érvként használhatják fel: mivel lehetetlen pontosan válogatni, jobb lenne a szolgáltatás, ha a használók kívánságára szereznék meg a műveket, és az „elpazarolt” pénzt arra fordítanák, amit ténylegesen igényelnek. Ebből azonban egy ellentétes következtetés is levonható: mivel a válogatás tökéletlen, s mivel sok dokumentumot éppen a böngészés során vesznek igénybe, annál fontosabb, hogy széles kínálatból válogathassanak a használók; ez érvként használható a gyarapítási keret megemlése érdekében. Mindenesetre – ahogy *Gorman* [21] rámutat a virtuális könyvtár ellen hadakozva – igen nagy gyűjteményekben az egy dokumentumra eső használat gyakran nagyon magas; becslése szerint a University of California Libraries éves forgalma több mint 50%-a az állománynak (noha ez természetesen nem jelenti azt, hogy a gyűjtemény 50%-át használják).

Hozzáférés a kurrens és a régebbi anyaghoz

Eddig túl kevés figyelmet kapott az a döntő különbség, amely a kurrens és a régebbi anyaghoz való hozzáférésben, valamint használatukban mutatkozik. Ez a különbség sokkal erősebben nyilvánul meg a természettudományok terén, mint a humán tudományokban; a társadalomtudományok a kettő között helyezkednek el. Bár minden bizonnyal lehetséges gondolatokat és ösztönzést nyerni a régebbi természettudományos irodalomból, mégis ritkán történik meg, s inkább csak véletlenszerűen; az irodalom legnagyobb része túlhaladott (noha ez kevésbé érvényes a leíró élettudományokra, mint például a botanikára), és a tömeg olyan hatalmas, hogy a böngészés benne gyakorlatilag lehetetlen. Ideális megoldást a kurrens irodalom nagy részének szabadpolcra helyezése, s a régebbi irodalom gyors és hatékony hozzáférése jelent. Jelenleg a legtöbb könyvtár válogatást nyújt a régebbi és a kurrens irodalomból, de majdnem mindegyikük hozzáférést is kínál adatbázisok és dokumentumellátó rendszerek révén. A szabadpolcra helyezett válogatott irodalom egyre csökken, ahogy a beszerzési keretek mind jobban elmaradnak az inflációtól és az irodalom növekedésétől. Az ésszerű politika az lenne, ha a könyvtárak kivonnák a – mondjuk – három-négy évvel régebbi állományukat, ezzel felszabadítva nagy területeket, és sokkal több kurrens anyagot kínálnának a helyszínen. Ahhoz, hogy ez lehetővé váljék, a régebbi anyagnak egy nyilvánosan hozzáférhető, átfogó gyűjteményre van szükség egy olyan intézményben, amely fel van készítve a gyors és hatékony ellátásra; egy ilyen gyűjteménynek nem

kell szükségképpen az igénylő országában lennie, habár gyorsabb és olcsóbb a monográfiákat (szemben a folyóiratokkal) az országon belül kölcsönözni. A British Library Document Supply Centre – amelynek a szolgáltatásait világszerte igénybe veszik – emlékeztet leginkább egy ilyen gyűjteményre. (Természetesen kurrens anyagot is be kell szereznie, részint mert nagy a kereslet iránta, részint mert biztosítania kell hozzáférhetőségét akkor is, amikor már nem minősül kurrensnek.)

Ez utóbbi szempont – akkor is rendelkezésre bocsátani az anyagot, amikor már nem kurrens – igen fontos. Megvan a veszélye annak, hogy ha a korábban megjelent dokumentum nincs már meg közgyűjteményben, egy napon vége lesz a hozzáférhetőségének, akár mert a kiadója megszűnt (a kiadók erre nagyon is hajlamosak), akár mert nem kívánja többé rendelkezésre bocsátani. Bár valós oka nincs ennek, hiszen az elektronikus tárolás elég olcsó, még sincs erre kötelezve. Viták folytak a kizárólag elektronikus formában tartott anyag archiválásáról, de egyelőre nem jutottak egyezségekre a megoldást illetően.

Hogyan működhetne a kurrens tulajdonlás és a régebbi anyaghoz való hozzáférés rendszere gazdasági szempontból? A nagyon jelentős alapterületi megtakarítás a beruházásokat érinti, s bármennyire is méltányolnák az anyaintézmények, nem oldaná meg a kurrens kiadások problémáját. Pénzt lehet megtakarítani a legtöbb folyóirat kötetésének elhagyásával; értelmetlen a kötetés, hiszen néhány év után úgymint kivonják őket. Csökkennek az állomány karbantartásával kapcsolatos költségek is. Ezek a megtakarítások felszabadítanak némi pénzt, de nem nagy summát. Kétségtelenül több pénzre van szükség több dokumentum beszerzéséhez és – egy sokkal kisebb további összegre – a feldolgozást végző személyzet alkalmazásához. De mi ennek az alternatívája?

Csak két lehetőség van. Az egyik az, hogy a használók sokkal inkább a távoli ellátásra hagyatkoznak, akár online módon, akár fénymásolatok vagy kölcsönzések formájában. Ez nemcsak kevésbé kielégítő, hanem költségesebb is lehet, függetlenül attól, hogy nem a könyvtár, hanem az egyén vagy a tanszék viseli a kiadásokat. Mivel a költségek érzékelhetővé válnak, a kereslet föltételezhetően visszaesik. A visszaesés egy része a „szükségtelen” keresletre eshet, de nem könnyű eldönteni előre, mi lesz szükségtelen. A másik lehetőség még rosszabb: a használókat egyáltalán nem szolgálják ki megfelelően, és ezáltal kutatásaik vagy tanulmányaik komolyan sérülnek, sőt veszélybe kerülnek.

Valószínűleg ténylegesen a két lehetőség kombinációjára kerülhet sor. A távoli ellátásra való fokozott hagyatkozás drágábbnak bizonyul, ha a használók ugyanannyi dokumentumot kérnének,

mint amennyit akkor vennének igénybe, ha a helyszínen rendelkezésre állnának; de nem fognak kérni egyszerűen azért, mert nem állnak rendelkezésre, és vagy egyáltalán nem tudnának róluk, vagy nem vennék a fáradságot, hogy kérjék őket. Ellenérvként fel lehet hozni, hogy ha nem készek erre az erőfeszítésre, akkor nincs is szükségük igazán a dokumentumra, de a tapasztalat nem igazolja, hogy a fáradságtól való visszariadás mindig jól jelzi a szükséglet hiányát. Így a használat visszaesik függetlenül attól, hogyan korlátozzák a távoli hozzáférésre eső költségeket; végső soron az eredmény az lesz, hogy a kutatás és az oktatás kárt szenved. Ha korlátozásokat vezetnek be, az ártalom nagyobb lesz.

Összefoglalás

A könyvtáraknak természetesen egyaránt szükségük van a tulajdonlásra és a hozzáférésre. Senki sem kívánja vissza azokat az időket, amikor a kudarc beismerésének számított egy-egy dokumentum átkérése egy másik könyvtártól. A válaszra váró kérdés a kettő közötti egyensúlyra vonatkozik, s a követendő általános politikára.

A hozzáférés ésszerűen helyettesítheti a régebbi publikációkból álló állományt, de nem a kurrens anyag java részét. A könyvtárosokat nagyon is könnyen elcsábította a technológiai próféták retorikája, vagy túl passzívan engedtek a rájuk nehezedő nyomásnak [22]. A prófétáknak nincs mindig igazuk (azoknak, akiknek igazuk van, általában nem hisznek), és ebben az esetben – azt hiszem – sokan közülük tévednek a költségek kiszámításában, s vagy ártatlanok, vagy félrevezetők a használók igénye felőli tudatlanságukban és a valószínűsíthető hatás felmérésében, ha a vízióik valósággá válnának. Nemcsak a császár ruhája lesz virtuális, de maga a császár is. A hozzáférés nem lesz szükségképpen olcsóbb a jövőben, és balgaság lenne erre a föltételezésre terveket építeni, s azt hiszem, nem is tudja helyettesíteni a nyomtatott oldal néhány fontos funkcióját. Meg tudom érteni azokat a könyvtárosokat, és együtt is érzek velük, akiknek nincs más választásuk, mint csökkenteni beszerzéseiket, de kicsi a szimpátiám azok iránt, akik nemcsak összejátszanak a megszorítókkal, de ténylegesen eléjük is mennek önkéntes csökkentéseikkel; szemmel láthatólag úgy tekintik létfontosságú testrészeik eltávolítását, mint férfiasságuk bizonyítékát. Egy dolog, ha valakit belelöknek a mocsárba, s egy egészen más, ha valaki saját jószántából megy bele.

Az egyetemek létének értelme a tanulmányok és a kutatás előmozdítása; csődöt mondanak, ha nem képesek kellő mértékben eleget tenni hivatásuknak. Szó sincs arról, hogy nagy összegek fo-

rognának kockán. Az Egyesült Királyságban az egyetemi költségvetéseknek átlagosan kevesebb mint 3%-át teszik ki a könyvtári ráfordítások, a beszerzések pedig kevesebb mint 1%-át, míg az oktatók bére 70%-ot emészt fel. Ha a könyvtárakra fordított keret 5%-ra emelkednék, új helyzetbe hozná őket anélkül, hogy az oktatást vagy más területeket komoly kár érné. Egy jó állománnyal rendelkező könyvtár kiadásai meghaladnák az inflációt, de valójában egyáltalán nem lennének magasak. Szégyen, hogy egy ország, amely kijelenti, hogy nem engedhet meg magának ilyen könyvtárakat, fejlettnak tekinti magát.

Valóban, a könyvtárosok erőteljesebben érvelhetnének mind gazdasági, mind elvi alapon a magasabb költségvetés érdekében. Nincs kétségem afelől, hogy a felsőoktatás jövőjét (és valószínűleg a középfokú oktatását is) főként az önálló tanulás jelenti: a pénzügyi megszorítások szükségessé teszik, a technológia lehetővé, és az önálló tanulás értéke kívánatos. Ahelyett, hogy a könyvtárak támogatnák a tanítást, a tanárok fogják támogatni a tanulmányi forrásokat, amelyek közé a könyvtárak is odataroznak [23]. Ez a folyamat már elkezdődött. A másik nagy trend az egész életen át tartó tanulás, amely ugyancsak kedvez a tanulmányi forrásokra fordított kiadások növelésének. Miért nem érvelnek ezzel a könyvtárosok?

A múltban a „karcsúbb, fittebb könyvtárakért” szálltam síkra. Nincs ellentmondás a ma is vallott ezen nézetem és az itt kifejtettek között. A karcsúság nem jelent kiaszottságot, és a fittség megkívánja, hogy valaki képes legyen megtenni azt, ami a dolga; ez a könyvtárak esetében azt jelenti, hogy a leghatékonyabb módon nyújtsák azt, amire a használóknak szükségük van. A könyvtáraknak meg kell válniuk a nem használt régebbi állomány szükségtelen zsírtól, és nem szabad elveszteniük azt az izmot, amit a kurrens anyagtól kapnak. Keveseket fenyeget az a veszély, hogy kombinálják a bulimiát (felhalmozni annyi régi anyagot, amennyire csak rátehetik a kezüket) az anorexiával (lemondani a kurrens beszerzések proteinjairól és vitaminjairól). Elfogadom, hogy a koplalást rájuk kényszerítik, míg az étvágytalanságról maguk tehetnek; ennek ellenére egyik sem kellemes a használók szempontjából.

Irodalom

- [1] FERGUSON, A.-KEHOE, K.: Access versus ownership: what is most cost-effective in the sciences. = *Journal of Library Administration*, 19. köt. 2. sz. 1993. p. 89-99.
- [2] WIDDICOMBE, R. P.: Eliminating all journal subscriptions has freed our customers to seek information they really want and need: the result -

- more access, not less. = *Science and Technology Libraries*, 14. köt. 1. sz. 1993. p. 3-13.
- [3] TRUESDELL, C. B.: Is access a viable alternative to ownership? A review of access performance. = *Journal of Academic Librarianship*, 20. köt. 4. sz. 1994. p. 200-206.
- [4] Advisory panel for science journals. The cost effectiveness of science journals. = *Publishing Research Quarterly*, 8. köt. 3. sz. 1992. p. 72-91.
- [5] LEACH, R. G.-TRIBBLE, J. E.: Electronic document delivery: new options of libraries. = *Journal of Academic Librarianship*, 18. köt. 6. sz. 1993. p. 359-364.
- [6] BROWN, D. J.: Current awareness and document delivery: the changing market. = *Serials*, 6. köt. 3. sz. 1993. p. 29-39.
- [7] LINE, M. B.: Measuring the performance of document supply systems. = *Interlending and Document Supply*, 16. köt. 3. sz. 1988. p. 81-88.
- [8] MANSFIELD, J.: Availability studies in libraries. = *Library and Information Science Research*, 8. köt. 4. sz. 1986. p. 299-314.
- [9] CHAUDRY, A.-ASHOOR, S.: Comprehensive materials availability studies in academic libraries. = *Journal of Academic Librarianship*, 20. köt. 5-6. sz. 1994. p. 300-305.
- [10] Számos újabban megjelent amerikai cikk hasonlítja össze a könyvtárellátók és a kereskedelmi szállítók szerepét:
MILLER, C.-TEGLER, P.: An analysis of interlibrary loan and commercial document supply performance. = *Library Quarterly*, 58. köt. 4. sz. 1988. p. 352-366.
KUROSMAN, K.-AMMERMAN DURNIK, B.: Document delivery: a comparison of commercial document suppliers and interlibrary loan suppliers. = *College and Research Libraries*, 55. köt. 2. sz. 1994. p. 129-139.
PEDERSON, W.-GREGORY, D.: Interlibrary loan and commercial document supply: finding the right fit. = *Journal of Academic Librarianship*, 20. köt. 5-6. sz. 1994. p. 263-272.
Ezekből a tanulmányokból nem tűnik ki tisztán az egyik vagy a másik igénybevételének előnye, ami a kereskedelmi szállítók között árban és teljesítményben várt nagy különbségeket mutatja.
- [11] SUMSION, J.: Average prices of British academic books, January-June 1995. Loughborough: LISU, 1995. = *LISU British Academic Book Prices Report*, 17. sz.; Average prices of USA academic books, January-June 1995. Loughborough, LISU, 1995. = *LISU USA Academic Book Prices Report*, 17. sz.
- [12] Ezek inkább olcsóbbak az USA-beli könyvtárakra átlagosan kalkulált összegeknél, amelyek 18,62 USD a megrendelő, és 10,93 USD a szállító esetében:
ROCHE, M. M.: ARGIRLG interlibrary loan cost study. = Washington D. C.: Association of Research Libraries and Research Libraries Group, 1993.
- [13] GOOSEN, E.-IVING, S.: Ownership versus access and low-use periodical titles. = *Library Resources and Technical Services*, 39. köt. 1. sz. 1995. p. 43-52.

- [14] WESSELS, R. H. A.: Optimizing the size of journal collections. = Interlending and Document Supply, 23. köt. 3. sz. 1995. p. 18-21.
- [15] WIDDICOMBE, id. mű.
- [16] STEELE, C.: Publish or perish/converge or die? The future of scientific information access (electronically). = Information Management Report, 1995. február.
- [17] COMPIER, H.-CAMPBELL, R.: ADONIS gathers momentum. = Interlending and Document Supply, 23. köt. 3. sz. 1995. p. 22-25.
- [18] LINE, M. B.: The publication and availability of scientific and technical papers: an analysis of requirements and the suitability of different means of meeting them. = Journal of Documentation, 47. köt. 2. sz. 1992. p. 201-219.
- [19] LINE, M. B.: Can book selection be improved? (áttekintő értekezés) = British Journal of Academic Librarianship, 1. köt. 2. sz. 1986. p. 160-166.
- [20] KENT, A. és mások: Use of library materials: the Pittsburgh study. = New York, Basel: Marcel Dekker, 1979.
- [21] GORMAN, M.: The unused collection myth. = California Librarian, 4. köt. 10. sz. 1994. p. 3.
- [22] Egy nemrégiben megjelent kitűnő könyv, amely bemutatja a technológia ésszerű alkalmazását, és szót emel a technofilek irreális jövődölései ellen: CRAWFORD, W.-GORMAN, M.: Future libraries: dreams, madness and reality. = Chicago és London: American Library Association, 1995.
- [23] LINE, M. B.: The road through chaos: the future role of the university library in the creation of knowledge. = Serving the scholarly community: Essays on tradition and change in research libraries. Presented to Thomas Tottlie. Uppsala: University Library, 1995. p. 13-22.

Béérkezett: 1996. X. 22-én. Fordította: Papp István

Rendezvénynaplár

Networkshop '97 konferencia

Keszthely, 1997. május 27-29.

Szervező: Nagy Miklós

IIF pályázat Programiroda

1132 Budapest, Victor Hugo ú. 18-22.

Tel.: 149-7987

Fax: 270 9650

E-mail: nagym@iif.hu

Az IATUL 1997. évi konferenciája

Trondheim (Norvégia), 1997. június 30-július 4.

Szervező: Randi Gjersvik

University Library of Trondheim

Hogkolerengen 1

N-7034 Trondhei, Norway

Tel.: +47 73 595101

Fax: +47 73 595103

E-mail: IATUL@ub.ntnu-no

2. nemzetközi nyári iskola

a digitális könyvtárakról

Tilburg (Hollandia), 1997. augusztus 10-22.

Szervező: Ticer B. V.

P.O.Box 4191, 5004 JD Tilburg

The Netherlands

Tel.: +31-13-4668310

Fax: +31-13-4668383

E-mail: Ticker@kub.nl.

Az IFLA 64. közgyűlése

Amsterdam, 1998. augusztus 16-21.

Szervező: Congrex Holland bv

Marita Kloosterboer

P.O.Box 302

1000 AH Amsterdam

The Netherlands

Tel.: +31 20 626-1372

Fax: +31 20 625-9574

E-mail: ifla@congrex.nl

1. európai konferencia

az elektronikus könyvtárak fejlesztéséről

Pisa (Olaszország), 1997. szeptember 1-3.

Szervező: Manuela Mennucci - IEI-CNR

Tel.: +39 50 593430

Fax: +39 50 593503

E-mail: mennucci@iei.pi.cnr.it

<http://www.area.pi.cnr.it/ErcimDL/>

Könyvtárak és humán erőforrás menedzsment -

nemzetközi szemináriumsorozat

Cardiff (Anglia), 1997. július 13-26.

Szervező: The British Council

International Seminars

1 Beaumont Place

Oxford OX1 2PJ

Tel.: +44 1865 316 636

Fax: +44 1865 557 368

<http://www.britcoun.org/seminars/>